

Ганна ДИДИК-МЕУШ

СПОЛУЧНИКОВА ВАРІАТИВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – XVII СТОЛІТЬ

Особливу увагу в статті заакцентовано на характеристики синкретичних сполучників сурядності-підрядності, а також на пов'язаному з цим явищі варіативності в пам'ятках української мови XVI–XVII ст.

Ключові слова: *варіативність, сполучники сурядності й підрядності, пам'ятки.*

Староукраїнська мова знала численні сполучникові засоби для оформлення найрізноманітніших зв'язків між короткими й більшими фразами.

Сучасні історики мови стверджують: “Найдавніші слов'янські пам'ятки показують, що розвиток основних синтаксичних відношень проходив у напрямі від сурядності до підрядності. Перевага сурядності над підрядністю була властива не лише праслов'янській мові, а й давньоруській”¹. Однак далі в цьому фундаментальному посібникові з історії морфології української мови жодного слова про сполучникову синкретичність та про сурядні-підрядні сполучники, що вже на той час можна було простежити за “Словником староукраїнської мови XIV-XV ст.” [див. словникові статті ССМ]. Традиційний поділ на сполучники сурядності та сполучники підрядності подає єдина на сьогодні енциклопедія української мови, щоправда, визначає “проміжний розряд між сурядними і підрядними сполучниками – пояснювальні сполучники тобто, цебто, себто, або”². Тому чи не революційним вважають словник К. Городенської³, де виокремлено синкретичні сполучники сурядності-підрядності й підрядності-сурядності, адже розмаїття лінгвофактів не можна увібгати у чітко встановлені класифікації.

Тим часом мовна практика XVI–XVII ст., за даними опрацьованих пам'яток, активно використовувала найдавніші сполучники (нині традиційно марковані виключно як сурядні) в оформленні двох типів синтаксичних зв'язків – сурядності й підрядності.

¹ Історія української мови. Морфологія / Відпов. редактор В. Німчук. – Київ, 1978. – С. 450.

² Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 585–586.

³ К. Городенська. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон, 2007. – 340 с.

Староукраїнський сполучник **ли** зв'язує члени речення і має кваліфікацію розділового 'або, чи' (**Та (к) же оуваривши боуквицоу, кто боуде (т) ясти, ли пити оуздоровлме (т) шчи** – XVI ст. УТ фотокоп. 7) і розділово-перелічувального 'або... або, чи... чи' (**єдины коротко ли долго ли на свѣте побыва (в)ши, до о (в)ще (и) матере своее ворочаю (т)сма иные на мѣстца и (х) настѣпаю (т)** – Острог, 1587 См.Кл. 1) та зв'язує частини речення, виступаючи сполучним засобом як у паратаксісі, так і в гіпотаксісі.

З'єднуючи частини складносурядного речення, сполучник **ли** набуває характеристики розділово-перелічувального зі значенням 'чи... чи': **Стоупила есмь до заграды орѣховое, абыхъ оглядала яблока оудольная и осмотрела, кьвитутъ ли винници а распложаютъ ли ся яблока ранска?** (поч. XVI ст. Песн.п. 55). У підрядних конструкціях сполучник **ли** виражає кілька типів синтаксичних відношень: найчастіше умовних (**Свѣтильникъ тѣла твоего есть око. боуде (т) ли око твое просто. то все тѣло твое свѣтло боуде (т)** – 1556-1561 ПЄ 36 зв.), а також з'ясувальних (у **Грицка боярина з Билвич видел в головѣ пят ран рѣваныхъ шкодливыхъ ..., с которыхъ ран не вѣдомо, бѣдет ли жив** – Луцьк, 1566 АрхЮЗР 8/VI, 178), причинових (**Рече Человекъ: "Я тобѣ повѣдаю, поиди ж собе пре (ч) ш (т) мене, хочеш ли во (л)ше на свѣтѣ быти, во а тѣ расѣкѣ мечемъ своимъ"** – Сло.см. 335) і мети (**А хочешъ ли ширей вѣдати о столицы Петра святого Римской, читай же совѣ въ Евангелии Учительномъ Рускомъ, друковано мѣ, листъ 204 цалый** – Вільна, 1595 Ун.гр. 134).

Староукраїнський сполучник **ли** представляє, за пам'ятками XVI–XVII ст., набагато більші можливості, аніж у попередній період функціонування [ССМ I: 544-545], маємо на увазі відсутність у текстах XIV-XV ст. використання сурядного сполучника **ли** у складному реченні, що може, зокрема, пояснюватися тенденційністю вибраних джерел – виключно офіційно-діловий стиль.

Таблиця 1.

Сполучник ЛИ		
Зв'язує члени речення	Зв'язує речення	
	З'єднує частини складносурядного речення	З'єднує частини складнопідрядного речення
1. розділовий	1. розділово-перелічувальний	1. приєднує підр. з'ясувальну
2. розділово-перелічувальний	—	2. приєднує підр. причини
—	—	3. приєднує підр. мети

Сполучникова природа службового слова **али** [СУМ 1: 95–96] схожа до аналізованого вище сполучника **ли**, від якого походить.

Таблиця 2.

Сполучник АЛИ		
Зв'язує члени речення	Зв'язує речення	
	З'єднує частини складносурядного речення	З'єднує частини складнопідрядного речення
1. протиставний	1. протиставний	1. приєднує підр. часу
2. розділовий	2. приєднувальний	2. приєднує підр. з'ясувальну
3. розділово-перелічувальний	—	—

У парадигматиці сполучник **али** має сполучник-синонім **але**. Його, за даними пам'яток, можна теж витлумачити як синкретичний сурядно-підрядний сполучник [СУМ 1: 93–95], проте лексикографи використали виключно (!) традиційну термінологію стосовно сурядності.

Таблиця 3.

Сполучник АЛЕ		
Зв'язує члени речення	Зв'язує речення	
	З'єднує частини складносурядного речення	З'єднує частини складнопідрядного речення
1. зіставно-протиставний	1. протиставний	1. протиставний
2. протиставно-уточнювальний	2. протиставно-уточнювальний	2. протиставно-уточнювальний
3. розділово-перелічувальний	—	3. протиставно-приєднувальний

Отже, як бачимо, староукраїнські писемні пам'ятки доводять недосконалість та умовність сучасних класифікацій українських сполучників, адже сурядні й підрядні частини складних речень можуть з'єднувати сполучники з тотожним значенням.

Підтвердженням сказаного вище слугує наступна таблиця, де відтворено функціонування староукраїнського сполучника **АНО**.

Таблиця 4.

Сполучник АНО		
Зв'язує члени речення	Зв'язує речення	
	З'єднує частини складносурядного речення	З'єднує частини складнопідрядного речення
1. протиставний	1. протиставний	1. приєднує підр. з'ясувальну
2. пояснювальний	2. приєднувальний	2. приєднує підр. часу
—	—	3. вживається у приєднувальних конструкціях

Історик-лексикограф, прагнучи визначити тип синтаксичних зв'язків між частинами складного речення у такому фрагменті Учительного Євангелія Каліста 1637 р., змушений був описово подати третє (останнє) значення підрядного сполучника **АНО** у

зв'язку зі специфічною роллю його як сполучного засобу та відсутністю відповідного терміна: **Там проклята мофбра... оубогихъ сѣсидовъ зъ маєтности вызѣваетъ... а такъ хитре... же яковышни вѣдныѣ на все самохотне позволали: ано где богатый плащъ свой распѣтитъ, о(т)толь оубогиѣ не только шатинкѣ, але и тѣло свое оухламетъ** [СУМ 1: 110]. На думку укладачів словника, широко використовуваний термін “приєднувальний” тут недоречний.

Аналогічно неоднозначним вважаємо підхід до класифікації сполучника **а то жь**, який, відповідно до “Словника української мови XVI – I половини XVII століть”, є приєднувальним зі значенням ‘тому, отож’ із ремаркою (*приєднує до попереднього тексту зв'язані за змістом речення*): **Так же и в спасение жаден привести не может, если перво севѣна спасаемом фундаментѣ не поставит. А то жь я вым и пану Юркови радил, доколѣ дышет, о своем спасении пилене постаратися** [СУМ 1: 145].

Відомі випадки використання синкретичних сполучників сурядності-підрядності тільки для з'єднання частин складних речень (пара- і гіпотаксис). Таким виявився, зокрема, сполучник **ино**: за матеріалами пам'яток української мови XVI–XVII ст. [СУМ 14: 17–19], він не з'єднував членів речень, а тільки частини речення.

Таблиця 5.

Сполучник ИНО	
З'єднує частини складносурядного речення	З'єднує частини складнопідрядного речення
1. протиставний	1. приєднує підрядну частину умови
—	2. приєднує підрядну частину часу
—	3. приєднує підрядну частину причини
—	4. приєднує підрядну з'ясувальну частину

Значачмо, однак, і те, що є староукраїнські сполучники із чітко визначеною семантикою, які наче не знають “функціонального хитання”, зокрема сполучники сурядності: розділові **або** та **аболи** [СУМ 1: 65-67], протиставні **єднако** і **єднакъ** [СУМ 9: 74] та ін. Хоч і тут для укладача історичного словника української мови виникає чимало проблем. Продемонструємо це на прикладі вживання сполучника-полонізма **лечъ**, який увійде до

наступного – п'ятнадцятого – випуску “Словника української мови XVI – I XVII ст.”

Службове слова **лечъ** оформлює переважно протиставні відношення між членами речення (царь **Перекопського Гап-Кгиреевы** люди немалыи идуѣт в панства наши и вжо **Днепръ** перешши, **леч** того не ведають, в которюю сѣмъ стронѣ швернѣт – Львів, 1537 AS IV, 81; **Петръ**... выстѣпивши зъ корабля шолъ до него: **лечъ** обачивши вѣтръ гвалтовный, злжкѣлсѣ – Київ, 1637 УС Кал. 440 та ін.) і між частинами складносурядного речення: **вы есте немощны, лечъ тотъ который васъ посылаетъ сильный естъ** (Київ, 1625 Злат.Н. 128 зв.); **слѣги хотели, авы тѣю маетност...** до шстатъкъѣ спѣстошители и знести ѣ словали **лечъ** же имъ того **Панъ** богъ не допомог (Вінниця, 1640 ЛНБ 5, III, 4063, 32 зв.) та ін.

Проте сполучник **лечъ** виражає також відношення протиставно-обмежувальні (**Вспомнимъ и мы, Лечъ не в часъ его напоменѣ. По днебеню наше мѣ Горки зъ збридзенѣ. Аппетитѣ(!)** клѣмногѣ – Вільна, 1620 Лям.Кн. 11; **жалѣю, ижъ не моглѣ(м) рыхлей оддати, чинилѣ(м) еднѣкъ пилностъ, яко наибольшю, лечъ** якъ трѣдно ест доставати **гроше(и)** – к. XVI ст. Розм. 67 та ін.) та протиставно-уточнювальні (**мои многие речи при томъ взяли, того не вѣдаю, хто взялъ, лечъ** потомъ **Михелевая** повѣдила, **ижъ** **вухъ** я тотъ адамашокъ ей дала – Краків, 1518 РЕА I, 94; **кнѣзь староста Лѣцкый** и потомки его не маюѣт лантвойта обирати и встановляѣти, **леч** **вѣрмистровѣ** и **радцы** маюѣт **совѣ** лантвойта обирати – Берестя, 1544 AS IV, 402). Вони, на нашу думку, маюѣт становити особливий інтерес для граматицистѣв, адже засвѣдчуюѣт перехрещення (чи накладання) тепер уже функцій і сполучника, і частки та не маюѣт єдиногѣ термінологічного статусу в сучасному мовознавствѣ.

Наприклад, сполучник **алижъ** зв'язує члени речення і кваліфікуєтьсѣ як протиставно-уточнювальний [ІСУМ 1: 96], через те до переліку його сучасних українських відповідників *але, а, проте* додаєтьсѣ *тільки*: **Кѣ то мѣ и право посполитѣе свецъкоѣ, намъ отъ пановъ нашихъ (наданоѣ и) попрысяжноѣ, аза не мовитъ: ижъ никого не маємъ карати, алижъ правомъ переконаного?** (Вільна, 1599 Ант. 559).

Синонім-полонізм **алитъ** (**алеть**) витлумачено як

приєднувальний ‘як, аж’ [СУМ 1: 97], коли ідеться про приєднання ним підрядної частини часу до головної (скоро засе покінѣлъ шного на землю, а литъ сталъ змѣю – Київ, 1646 Мог.Тр. 945), і як протиставно-приєднувальний ‘але, однак’, коли ідеться про приєднання до попереднього тексту пов’язаного із ним за змістом окремого речення: **Прото (ж) и єдинопоходное похождение истотне называється а, и то власность его єсть велики призвонит а. Алетъ ш томъ вѣде (м) мовити на по томъ** (Київ, 1619 Траг.п. 163).

У пам’ятках української мови XVI–XVII ст. засвідчено й інші сполучники згадуваного вище типу сурядності-підрядності, зокрема поширені у вжитку сполучники **а та и**.

Таблиця 6.

Сполучник А		
Зв’язує члени речення	Зв’язує речення	
	З’єднує частини складносурядного речення	З’єднує частини складнопідрядного речення
1. перелічувальний	1. починальний	1. приєднує підр. умови
2. єднальний	2. приєднувальний	2. приєднує підр. часу
3. зіставно-протиставний	3. приєднувально-підсилювальний	3. приєднує підр. умови й часу
4. приєднувальний	4. зіставно-протиставний	4. приєднує підр. причини
5. зіставно-пояснювальний	5. єднальний	5. приєднує підр. допустовості

Увагу привертає визначення підрядного сполучника **а** як приєднувально-підсилювального із ремаркою (*приєднує до попереднього тексту переважно питальні й окличні речення*) [СУМ 1: 56–64] за таким контекстом: **онъ мови (т), вѣдаю и (ж) вы хочете Іса в роука (х) своихъ имѣти; ово а его ва (м), а што ми за то дасте?** (XVI ст. УС

Трос. 47); **Р**осказанемъ вселенского патріарха двоженць вьволано, ереси выклято, сповѣдники уставлено... **А** вы що учинили? **Є**дного есте патріарха... ве **А**вовѣ бити казали, а другому... до себе ехати не казали (Львів, 1605-1606 Перест. 43).

Таблица 7.

Сполучник И		
Зв'язує члени речення	Зв'язує речення	
	З'єднує частини складносурядного речення	З'єднує частини складнопідрядного речення
1. перелічувальний	1. розповідний	1. приєднує підр. умови
2. підсилювально-перелічувальний	2. єднальний	2. приєднує підр. часу
3. єднальний	3. перелічувальний	3. приєднує підр. причини
4. приєднувальний	4. приєднувальний	4. приєднує підр. з'ясувальну
5. приєднувально-протиставний	5. протиставний	5. приєднує підр. допустовості

Тут зважмо на характеристику сурядного сполучника **и** 'ні... ні' як підсилювально-перелічувального із ремаркою (*уживається для поєднання однорідних членів у заперечному реченні*) [СУМ 13: 3–11] відповідно до такого контексту: **п**рето **п**отреба **в**ашей **м**л(с)ти **м**ѣти// **п**илное **в**ачене... **н**а **н**овый **в**ѣкъ **с**во(и) **в** **к**оторомъ **н**е **т**олко **ч**асу **я**кого **д**олгого, **а** **л**е **и** **д**на **и** **г**одины **є**диноє **н**е **с**тратити **д**армо, **а** **в**е(з) **п**отребне **ш**кода (Острог, 1587 См.Кл. 1 зв.-2).

Як трактувати таке мовне явище: як сполучник-частка (**а**, **и** **ж**, **л**ечъ, **л**и, **н**ѣ та ін.) чи як омоніми (**а**¹ і **а**², **и** **ж**¹ і **и** **ж**², **л**ечъ¹ і **л**ечъ², **л**и¹ і **л**и², **н**ѣ¹ і **н**ѣ² та ін.). Про це варто сказати в окремому дослідженні.

Список використаних джерел⁴

Ант. – Антиризис або апологія проти Христофора Філарета. – Вільна, 1599.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1859–1911.

AS – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I–XVII.

Злат.Н. – Омілія и Наука стго отца нашего Иоанна Златоустого, архієп(с)па константинопольского. – Київ, 1625.

ІСУМ – Словник української мови XVI – I половини XVII століть / Відп.ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994–2008. – Вип. 1–14.

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Лям.К. – Ляменьт у свѣта убогихъ на жалосное преставленіе... Леонтія Карповича. – Вільна, 1620.

Мог.Тр. – Евхологiон..., или требникъ... Петра Могилы. – Київ, 1646.

Перест. – І. Борецький. Пересторога. – Львів, 1605–1606.

Песн.п. – Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви // Основа, 1861.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 років.

РЕА – Русско-еврейский архив. – СПб, 1882.

Розм. – Розмова (Рукописна українська пам'ятка кінця XVI ст.).

Сл.о.см. – Слово о смерті як прийде до чоловіка, XVI ст.

См.Кл. – Смотрицькій Герасим. Ключъ цр(с)тва небесного. – Острог, 1587.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. у 2-х т. / Відпов.ред. Л. Гумецька. – Київ, 1977-1978.

Траг.п. – Вірші з трагодії Христос пасхон Григорія Богослова – Львів, 1630.

УЄ Кал. – Учительне Євангеліє Калліста. – Київ, 1637.

УЄ Трос. – Тростянецьке Учительне Євангеліє, XVI ст.

Ун.гр. – Унія греків з костыолом римським. – Вільна, 1595.

УТ фотокоп. – Український травник з XVI ст.

Анна Дыдык-Меуш

Вариативность союзов в украинском языке XVI – XVII вв.

Особое внимание акцентируется на характеристике синкретических сочинительных-подчинительных союзов в памятниках украинского языка XVI–XVII вв.

Ключевые слова: *вариативность, сочинительные и подчинительные союзы, памятники.*

⁴ Детальніше див.: Використані джерела та їх умовні скорочення // Словник української мови XVI – I половини XVII ст. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 37–55.

Hanna Dydyk-Meush
***The variability of conjunctions in the Ukrainian Language XVI–
XVII centuries***

Special attention is given to characterizing syncretic conjunctions of coordinate and subordinate relations in the Manuscripts of the Old Ukrainian Language XVI – XVII centuries.

Key words: *variability, conjunctions of coordinate and subordinate relations, manuscripts.*